

МІФ І РЫТУАЛ У БЕЛАРУСКАЙ ПЕСЕННА-ГУЛЬНЯВОЙ ДЗЕІ «ЯШЧАР»

У беларускай вуснатрадыцыйнай культуры «Яшчар» уваходзіць у кола гульнявых дзей, прымеркаваных да перыяду зімовага сонцавароту. Нягледзячы на тое, што па сваіх гукавых і акцыянальных кодах гульня належыць да пазарытуальнай сферы і займае хутчэй памежнае становішча, яна па сваім глыбінным змесце далучаецца да ліку рытуалаў сакралізаваных, абрадавых і магічна значных.

Песенна-гульнявая дзея «Яшчар» была запісана Р. Шырмам у 1931 г. у в. Яцкава Валожынскага павета. «Песня «Яшчар» – пісаў збіральнік, – спяваецца пры гульні. Дзяўчаты ставяць калодку або крэсла і садзяць на ім хлопца, а самі ходзяць кругом і спяваюць: *«Сядзі, сядзі, яшчар, гэі, нам, гэі! / На залатым крэсле, гэі, нам, гэі, / На лілавым дзенцы, гэі, нам, гэі, / У руцяным венцы, гэі, нам, гэі, / Бяры сабе панну, гэі, нам, гэі, / Каторую хочаш, гэі, нам, гэі, / Каторую любіш гэі, нам, гэі: / Ці ты, што ў панчошках, гэі, нам, гэі, / Ці – што ў чаравічках, гэі, нам, гэі, / Ці за русу коску, гэі, нам, гэі, / Ці за белу ручку, гэі, нам, гэі!»*. Р. Шырма адзначае, што падчас спеву кожная з дзяўчынак падносіць хлопцу пярсцёнак: «Ён збірае пярсцёнкі, але паненкі не выбірае. Потым дзяўчаты бяруць хлопца і садзяць на куце, пры гэтым пяюць: *«Яшчар салгаў! / Панну не ўзяў: / Ні ты, што ў панчошках, / Ні – што ў чаравічках, / Ні за русу коску, / Ні за белу ручку!»*. Пасля таго, як Яшчар усё ж такі выбраў дзяўчыну, удзельніцы гульні садзяць хлопца, падыходзяць да яго па двое і кожная пара спявае: *«Сядзіць яшчар на куце, / Дзяржыць вянок на руцэ. / А яшчар-паночак, / Проша мне аддаць вяночак, / Я на расе хадзіла, / Па красачцы збірала, / У вяночак звівала»*. Пасля заканчэння спеву, згодна запісу Р. Шырмы, Яшчар аддае кожнай пары іх пярсцёнкі, а «калі ўжо ўсе пазабіраюць, тады ідуць парамі і пяюць «Вутка ідзе»[3, 283].

Запісы Шырмы каштоўная тым, што, у адрозненне ад іншых існуючых запісаў, расповед пра «Яшчара» ўключае ўсе этапы разгортвання дзеі. Пададзена не толькі ініцыяльная частка («Сядзі, сядзі, яшчар»), якая з'яўляецца своеасаблівай «візітнай карткай» гульні, але і адлюстраваны дакоры Яшчару з боку дзяўчат, якія ўпікаюць яму, што не выбраў нікога. Пададзены таксама ў апісанні эпізод выплаквання дзяўчынамі вяноку. Усё гэта суаднесена з этапамі гульні, утварае сюжэтную лінію, кожная частка якой мае сваю драматургічную функцыю.

Глыбінны і нават глабальны (універсальны) характар інфармацыі, закадзіраванай у песенна-гульнявой дзеі «Яшчар», адзначаюць амаль усе даследчыкі [4, 43]. Адным з такіх кодаў з'яўляецца сам Яшчар/Змей, які прадстаўлены амаль ва ўсіх міфалогіях свету. Яго звязваюць з урадлівасцю, зямлёй і жаночым вытокамі, з аднаго боку, з сілай, вадой, дажджом і мужчынскім вытокамі – з іншага.

Прынамсі, У. Я. Проп, які падкрэсліваў адлюстраванне ў славянскай міфалогіі даўняга звычай шанавання змей у перыяд дажджу і прынясення ім ахвяраў, адзначаў не толькі ўніверсальнасць закладзенай у гэтым звычай ідэі. Даследчык лічыў, што пазней, калі чалавек пачаў апрацоўваць зямлю і паступова пазбаўляўся залежнасці ад волі стыхіі, гэты акт ахвярапрынашэння ператварыўся у міф аб змеяборстве [5]. У многіх традыцыях хтанічная прырода Змея адлюстроўваецца нават ў яго назве, фанетычна блізкай слову «зямля» (слав. «зямля»; эфіоп. *arwēmedr* «звер зямлі»). У гэтай жа сістэме знаходзіцца і скандынаўскі Ёрмунганд – увасабленне моцы прыроднай стыхіі, які апаясваў зямлю, лежачы ў акіяне. Знакамітыя бітвы Ёрмунганда з Торам (згодна з міфалогіяй скандынаваў, іх было тры) амаль усе адбываліся ў воднай стыхіі. Разам з тым Ёрмунганд – гэта «змяя Мідгарда» («mid» – сярэдні, «gard» – зямля). А як вядома, Мідгард – адзін з тых дзевяці сусветаў скандынаўскай міфалагічнай светабудовы, дзе жывуць людзі.

Пры тым, што ў беларускай песенна-гульнявой дзеі «Яшчар» вадзяны код не прадстаўлены, ідэя амбівалентнага ўладара ніжняга свету не толькі закранае ўсе бакі гульні. Амаль наўпрост «Яшчар» звязваецца з грэчаскай міфалогіяй. Згодна свядомасці старажытных грэкаў, змей, які быў нязменным спадарожнікам Афіны і ўвасабленнем мудрасці гэтай багіні, на глыбінным, касмалагічным узроўні паўставаў як уладар ніжняга свету і звязваўся з багіняй урадлівасці зямлі Персефонай. Ён атаясамліваўся таксама з прыродным цыклам, бо калі Персефона, пабраная шлюбам з Плутонам (Змеям), пакідала маці, тая пачынала сумаваць па любімай дачцы, і сама прырода разам з ёй нібы «засынала» ў роспачы. Калі такі стан адпавядае перыяду позняй восені і зімы, то вяртанне Персефоны на зямлю давала абуджэнне ўсяму жывому, якое пачынала дыхаць святлом і цеплынёй.

Глыбокі сімвалічны сэнс мае ў грэчаскім міфе ідэя шлюбу «верхняга» і «ніжняга» сусветаў, якая праецыруецца на песенна-гульнявую дзею «Яшчар». Прыгожая багіня праз ахвяры і выпрабаванні атрымлівае на некаторы час свабоду ад уладара ніжняга свету, што увасабляе сакральны код міфа. Услаўленне ў беларускай гульнявой дзеі Яшчара, ахвяраванне яму вяноў, іх выплакванне – ёсць іспыт, прайсці які дзяўчынам неабходна, каб атрымаць вянок («свабоду»). Усё гэта не што іншае, як рэалізацыя ідэі шлюбу юнака і дзяўчыны, а шырэй – магічнага злучэння сусветаў.

Паводле даследаванняў беларускіх міфалагаў і этнографіаў, Яшчар – «міфічная істота, адпаведнік Змея, антыпода Перуна». Праводзіцца таксама думка пра сувязь Яшчара «з арэшнікам, арэхамі, паколькі ў славянскай народнай традыцыі арэхавы куст азначае локус змея» [2, 580]. Такія паралелі невыпадковыя. У славянскай міфалогіі змей як сімвал меў вялікую колькасць значэнняў, што адпавядала ўяўленням аб будове сусвету і трох яго частак – Праві, Яві і Наві. Першая акрэслівала арэал панавання багоў, другая – свет людзей, якія жывуць на зямлі і пакланяюцца багам, трэцяя была месцам панавання духаў «іншага» свету, нячыстай сілы, а таксама і Змея (Яшчара).

У беларускім «Яшчары» як рытуале і гульні ўхваленне Змея менавіта ў час Каляд невыпадкова. Гэта вельмі складаны і адказны перыяд ў жыццёвым

коле – час, калі злыя духі набываюць вялікую моц, а «росквіт ўсіх прыродных сіл, добрых і злых, дасягае незвычайнага ўзроўню» [4, 44]. Ахвяраванне Яшчару/Змею дзявочых вянокў ці іншых фантаў (другая частка песенна-гульнявога рытуала) – таксама матэрыялізавала сакральны касмічны код. «Страта вянка, – пазначае Т. Бярковіч, – павінна сімвалізаваць шлюбаванне. Па народных уяўленнях, шлюбаванне было ў жыцці дзяўчыны другой важнай мяжой пасля нараджэння» [4, 45].

З пункту гледжання музычных увасабленняў, змест песенна-гульнявой дзеі «Яшчар» знаходзіць аналогію ў падзеле агульнай песеннай формы рытуала на дзве часткі. Першая звязана з карагодна-гульнявым слаўленнем Яшчара. У другой, дзе, згодна з сюжэтам, дзяўчына, каб вярнуць свой вянок (як сімвал чысціні і цноты), павінна «выплакаць» яго і ў час праходжання гэтага рытуалу ніводнага разу не засмяцца (хоць іншыя ўдзельнікі гульні імкнуцца расмяшыць яе), дамінуе інтанацыйная сфера жалобы і галашэння. Магічная функцыя смеху як фактару жыцця і перамогі над смерцю [1, 6] адбываецца ў «Яшчары» праз шматмернае ўвасабленне міфалагічнага міракосма гульні, дзе амбівалентна спалучаюцца ідэі шлюбу, ахвяравання і выпрабавання. Музычны падзел рытуалу быў заўважаны многімі даследчыкамі, таксама як і супадзенне яго з «усхваляльнай» і «жаласнай» часткамі гульні [4, 49].

Агляд варыянтаў «Яшчара», занатаваных у палявых экспедыцыях БДАМ у розныя гады (вёскі Жыцькава Барысаўскага раёна Мінскай вобласці, 1976; Кураполле Пастаўскага раёна Віцебскай вобласці, 2001; Стаўрова Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці, 2003) дае магчымасць бачыць шэраг структурных падабенстваў, якія могуць быць вызначаны як асноўныя і каранёвыя для «Яшчара». Рытмавая будова асноўнай часткі напеваў абапіраецца на 6-складовік з зацягваннем двух апошніх складоў, а рэфрэн («Гэй, на моры», «Ладу-ладу») грунтуецца на 4-складовіку, у якім зацягваецца першы і апошні склад. Усе напевы маюць форму AR і вызначаюцца ўраўнаважнасцю кожнай з частак. Даволі разнастайнымі паўстаюць ладавыя асаблівасці напеваў. Часам назіраецца пераменнасць тонаў-апор, якая трапляе на заканчэнне кожнага радка і праяўляецца ў змене апорных ступеняў ладу. Нарматыўным для «Яшчара» з'яўляецца завяршэнне на другой ступені, якое спрыяе непарыўнасці мелодыі і дае моцны імпульс для яе «вяртання ў выток».

Узоры з Браслаўшчыны і Барысаўшчыны дэманструюць «кругавое» разгортванне музычнай думкі. Напевы ў іх стабільна трымаюцца ў квінтавым амбітусе і, у сувязі з завяршэннем на асноўнай ступені ладавага комплексу, паўстаюць устойлівымі і замкнёнымі.

«Жалобная» частка песенна-гульнявой дзеі «Яшчар» адлюстроўвае іншы, увасаблены ў рытуале, бок светаўспрымання. Адсутнасць у гэтай частцы рэфрэна надае напеву «жалобнай зоны» маналагічны, дэкламацыйны характар. Т. Бярковіч, якая адна з першых адзначыла рысы эпічнай апавядальнасці ў «жалобнай» частцы «Яшчара», падкрэсліла, што рытмізацыя з зацягваннем кожнага другога складу характэрна таксама для

апавядальных форм: «можна нагадаць балады пра брата, загубленага сястрой, пра змея-цмока, якія выконваюцца ў піліпаўскі пост і нясуць адбітак вобразнасці, уласцівай поставам перыяду як «невясёламу» часу» [4, 51].

Такім чынам, міфалагічныя матывы ў «Яшчары» ўзыходзяць да найбольш глыбінных і старажытных ўяўленняў пра свет. Адбітак міфа і рытуалу адчувальны на ўсіх узроўнях дзеі – ад будовы гульні, яе сюжэта, паэтычных тэкстаў, да напеваў. Характар музычнай кадыфікацыі, у якім дамінуе рытмавая аснова, сведчыць пра перавагу гульнівай і карагоднай дынамікі, вызначальнай для каляднага часу.

ЛІТАРАТУРА

1. *Бахтин, М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1965.

2. Беларуская міфалогія: энцыклапедычны слоўнік / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш.; пад. рэд. В. Аўтушка. – Мінск: Беларусь, 2004.

3. Беларускія народныя песні ў 4 т. Запіс Р. Шырмы / Т. 3. – Мінск: Дзярж. выд. БССР. Рэдакцыя музычнай літаратуры, 1962.

4. *Бярковіч, Т.* «Яшчар» як песенна-гульнівая дзея зімовага перыяду / Т. Бярковіч // Беларускі музычны фальклор у даследаваннях маладых этнамузыкалагаў / зб. арт. Вып. 2 ; уклад. і адказн. рэд. Т. С. Якіменка. – Мінск: БелАМ, 1996. – С. 39–63.

5. *Пропп, В.* Поэтика фольклора (Собрание трудов В. Я. Проппа) / сост., предисл. и коммент. А. Н. Мартыновой. – М.: Лабиринт, 1998.

6. *Пропп, В. Я.* Проблемы комизма и смеха / В. Я. Пропп. – СПб.: Алетейя, 1997.